

ÇANAKKALE GAZİSİ BÜYÜK MÜFESSİR ADIYAMAN'LI MUSTAFÂ HAYRÎ EFENDİ *

Ahmet İnan

I. GİRİŞ

Son dönem Osmanlı medreselerinde yetişen Mustafâ Hayrî Efendi, mensubu olduğu Türk toplumunun Batılılaşma istikametinde gelgitler yaşadığı bir zaman diliminde yaşamış; Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerini idrak etmiş; yakın dönem Türk tarihinin en önemli kırılma noktalarına tanık olmuştur.

Birinci Dünya Savaşında cepheden cepheye giderek bu savaşın tüm ağırlığını omuzlarında hissetmiştir. Birinci Dünya Savaşı ertesinde Bulgaristan'a yerleşen Mustafa Hayri Efendi, burada ikamet ettiği yıllarda, bir yandan İkinci Dünya Savaşına tanıklık ederken, diğer yandan Osmanlı hinterlandından kopan bir ülke olarak Bulgaristan'daki Osmanlı bakiyesi Müslüman Türk toplumunun giderek azınlık durumuna düşmesine tanıklık etmiş ve Bulgaristan'daki Müslüman Türk azınlığı ile kader ortağı olmuştur.

A. HAYATI:

a. Doğumundan Yüksek Tahsilini İkmaline Kadar:

Mustafa Hayri, H. 1307 (1889/1890) yılında Hısnımansûr'da (Adıyaman) doğdu. İbtidâiyye ve Rüşdiye'yi Hısnımansûr'da ikmal ettikten sonra Antep'te Abdullah Hoca'dan dört yıl boyunca klasik medrese üsûlü ile dersler aldı. Hocasının teşviki ile taşrayı terk ederek eğitimini sürdürmek üzere İstanbul'a gitti.

Mustafâ Hayrî, gençlik yıllarında İstanbul'a geldiğinde medrese tarihinde önemli kırılmalar yaşanmaktaydı. Zira 1908 deki II. Meşrutiyet inkılabı, medreselerde de yeni bir dönem

* Bu tebliğ metninin ana gövdesi, “Adıyaman'lı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri: el-Muktataf fi't-tefsîr, Ankara-2003” adlı kitabımızdan özetlenerek oluşturulmuş olup değişik sempozyumlarda daha önce de sunulmuştur. Kaynaklar için anılan kitabımıza bakınız. Ayrıca bkz: Ahmet İnan, TDVİA., 31. Cilt, “Mustafâ Hayri Efendi” maddesi.

başlatmış, eski medrese sistematiği değişmiş, yerine yeni bazı medreseler kurulmuştu. Mustafâ Hayri, önce II. Meşrutiyetin eğitim alanındaki ıslahat ruhuyla yeni kurulan Medresetu'l-Vâizîn'de iki yıl okudu. Bu medresenin kuruluş amacı, İslam'ı yeni bir metot ile anlatacak ve irşâd hizmeti verecek olan tebliğciler yetiştirmektir. Onun bu medresedeki hocalarından biri de Elmalılı Hamdi Yazır idi.

Mustafâ Hayrî, Medresetu'l-Vâizîn'i bitirdikten sonra Medresetu'l-Kuzât'a girdi. Tanzimat döneminde, hukuk alanında meydana gelen gelişmeler karşısında ihtiyaç duyulan yeni Naip ve Kadıların yetiştirilmesi amacıyla 1854'de "Muallimhâne-i Nüvvâb" adıyla kurulan bu medrese, 1885'de "Mekteb-i Nüvvâb", 1908'de "Mekteb-i Kuzât", 1909'da Medresetu'l-Kuzât" adını almıştı.

Mustafâ Hayrî, öğrenim süresi dört yıl olan Medresetu'l-Kuzât'ı bitirerek buradan fevkalade/pekiyi derece ile mezun oldu.

b. Çanakkale, Makedonya, Bağdat Cephele ve Esaret Yılları

1892 yılında medrese öğrencilerine tanınan askerlikten muafiyet hakkı, medreseleri asker kaçakları ile doldurmuş; medreselerin eğitim seviyesini düşürmüştü. II. Meşrutiyet'te askerlik hizmeti tüm yurttaşlara zorunlu kılınca, artık medreseliler de askere alınmaya başlamıştı. Yüksek tahsilini II. Meşrutiyetin yeni tip medreselerinde geçiren Mustafâ Hayrî, henüz bir görev almaya fırsat bulmadan askere alındı ve 1. Dünya Savaşına katıldı. 5. Kolordu, 13. Fırka 13. Topçu Alayında Çanakkale muharebesine katıldı. Çanakkale'den İstanbul'a 46. Topçu Alayına tayin edildi ve bu Alay ile birlikte önce bir süre Makedonya muharebesine, oradan da aynı Alay'la Bağdat Cephesine gönderildi. Burada bütün Alay ile birlikte İngilizlere esir düştü. İki yıl, iki ay süren esaret hayatı boyunca, okuma yazma bilmeyen askerlere okuma yazma öğrettiği, nakledilir. Nihayet İngilizlerle yapılan esir mübadelesi anlaşması gereğince İstanbul'a getirilerek serbest bırakıldı.

c. İstanbul'dan Bulgaristan'a

İstanbul'a hayli bitap bir vaziyette ulaşan Mustafâ Hayrî Efendi, bir arkadaşının tavsiyesi üzerine, tebdil-i hava amacıyla Bulgaristan'a gitti. Bu dönemde Bulgaristan her ne kadar

Osmanlı'dan ayrılmış ise de, önemli miktarda Müslüman Türk nüfus ve bu nüfusa ait Osmanlı'dan kalan kurumlar hala yaşamaktaydı.

Esasen menşe olarak Türk olan Bulgarların İslam dini ile tanışmaları Osmanlı'dan önce başlamıştır. Tuna Bulgarları Hıristiyan, İdil Bulgarları da zamanla Müslüman oldular. Bulgar Hanı Yalvatar oğlu Almış Han, M. 920 yılında Bağdat'a elçi göndererek, halifeden Bulgar halkına İslam dinini öğretecek bilginler ile cami ve kale yapacak mimarlar göndermesini istedi. Bulgarların İslamlaşma sürecini peygamber ve sahabeye kadar götüren söylemler varsa da, İdil Bulgaristan'ının bir İslam Devleti haline gelerek İslamiyet'in resmi devlet dini haline gelmesi, Almış Han dönemine rastlar. İdil Bulgar'ları bir süre Kazan Hanlığına bağlı olarak yaşadılar ve halen nesilleri ve dilleri Çuvaşlar ile sürmektedir. Bugünkü Bulgaristan ise, Hıristiyan olan Tuna Bulgar'larına dayanır. Bu günkü Bulgaristan'ın fuhuhâtı, I. Murad (1360-1389) döneminde gerçekleşti. 1393 yılında Yıldırım'ın büyük oğlu Süleyman Çelebi'ye bağlı kuvvetler Bulgar baş şehri Tırnova'yı ele geçirerek Bulgar Krallığına son verdiler. Fethedilen bu toprakların vatan haline getirilmesi için Anadolu'dan Türk göçmenler getirilerek yerleştirildi ve kısa zamanda birçok camii, medrese, imaret, kütüphane vb. vakıf eserleri tesis edildi. 1789 Fransız İhtilali ve Rusların Panslavist politikalarının etkisi ile Bulgaristan'da iç hareketlilikler başladı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli istila edildi. Sonuçta 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması ile kaybedilen toprakların önemli bir bölümü tekrar alındıysa da, çok sayıda nüfus hareketleri meydana geldi ve Bulgar halklarında istiklal düşüncesi oluştu. Osmanlı, 1841 ve 1849 ayaklanmalarını bastırmakta zorlanmadıysa da Avrupa ve Rusya etkisi, olayları kendi akışına bırakmadı. Gülhane Hatt-ı Hümayunundan faydalanan kilise giderek güçlendi. Nihayet 93 Harbi (1877-1878) sonunda Berlin Antlaşması ile (1878) Tuna ile Balkanlar arasında Sofya, Niğbolu, Zıştova, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça, Tırnova gibi şehir ve bölgeleri içeren Osmanlı Devletine bağlı muhtar bir Bulgaristan Prenslığı kuruldu. Bu sırada Bulgar hudutları dâhilinde, bir buçuk milyon civarında Türk nüfusu kalmıştı ki bu o gün için büyük bir nüfus idi. Bu sıralarda Filibe, İslimye, Eskizağra, Tatarpazarcığı, Burgaz ve Hasköy sancaklarından oluşan Doğu Rumeli Vilayeti de kurulmuştu. 1885'te bu topraklar da Bulgaristan Prenslığına bağlandı. Böylece Bulgaristan'daki Türk nüfusu daha da yükseldi. Uzun süre Osmanlı idaresinde kalan Bulgaristan, nihayet Osmanlının II. Meşrutiyet dönemine girmesinden kısa bir süre sonra 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan etti.

Mustafâ Hayrî Efendi, 1920'li yılların başlarında Bulgaristan'a gittiğinde Bulgaristan'ın bağımsızlığının üzerinden on kûsur yıl geçmiş; buradaki Müslüman azınlık eski rahatlığına

kavuşmamıştı. Üstelik 1944'teki komünist işgal dönemi Müslüman azınlığı daha da baskıladı. Mustafâ Hayrî Efendi'nin Bulgaristan'a gittiği ilk dönemlerde henüz komünist işgal başlamamış; krallık döneminde buradaki Müslümanlar daha rahat bir dönem yaşamışlardı. Bu dönemde Osmanlı etkisi hala canlı olarak yaşamakta; Osmanlı'dan kalan vakfiyeler varlığını ve misyonunu hala sürdürmekteydi. 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması ile vakıflara yeni bir statü verilmişti. 1909, 1913 ve 1919 yıllarında vakıflarla ilgili yeni düzenlemeler yapıldı. 1919 tarihli "Bulgaristan Müslümanları Müessesât-ı Diniyye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi"nin 130. Maddesine uygun olarak Başmüftülüğe bağlı "Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye Müdürlüğü" kuruldu. 179. Maddeye göre vakıflardan elde edilecek gelirlerin fazlası bir fonda toplanarak fakir çocukların tahsil masraflarında kullanılmaya başlandı. 1932 yılında, vakıfların ıslahı için Sofya'da bir kongre yapıldı.

Mustafâ Hayrî Efendi'nin Bulgaristan'a gittiği yıllarda, buradaki Müslüman Türk azınlığın dini tedrisatı vakıflar desteği ile devam etmekteydi. Bulgaristan'da Osmanlı bakiyesi önemli sayıda topluluklar, camii, medrese, han, hamam, saat kuleleri gibi birçok yapı bulunmaktaydı.

d. Şumnu Yılları

Mustafâ Hayrî Efendi Bulgaristan'a geldiğinde Şumnu Sancağına bağlı Karalar Köyünde bir süre Ramazan hocası olarak bulunur. İstanbul'daki yıllarından tanıdığı Emrullah Feyzullah Efendi ise tam bu sıralarda Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvâb'ın açılması faaliyetlerini yürütüyordu. Emrullah Feyzullah, medresenin eğitim kadrosunu tamamlamaya çalışırken Mustafâ Hayrî Efendi'nin Şumnu'da bulunmuş olmasını fırsat bilerek ona müderris olmayı teklif eder. Mustafâ Hayrî Efendi bu teklifi kabul eder ve böylece 1922 de bu medreseye muallim olarak atanır. 1939 yılına kadar bu medresede görev yapan Mustafâ Hayrî Efendi, burada Arapça, Farsa, Ulûm-ı Diniyye, Mecelle, Ferâiz, Fıkıh, İlmü'l-Usul, İ'lâmât-ı Şeriyye/Usulu's-Sak ve Ahkâm-ı Evkâf derslerini okutmuştur. Mustafâ Hayrî Efendi aynı zamanda Medresetü'n-Nüvvâb'ın Âliye kısmının müdürlüğünü de yapmıştır.

Mustafâ Hayrî Efendi eğitimde ve askerlik görevinde bulunması sebebi ile Şumnu'ya yerleşinceye kadar evlenememişti. Şumnu'da ikamet eden Tokoğulları ailesine mensup, rüşdiye mezunu ve Şumnu'da bir süre ilk mektepte Kur'an muallimesi olarak hizmet etmiş olan Cemile Hanım ile evlendi.

e. Sofya Yılları

Mustafâ Hayrî Efendi 1939 yılında Şumnu'daki görevini sürdürürken oradan Sofya Başmüftülüğü'ne bağlı Şer'i Divan-ı Âli Hey'et azalığına (Din işleri yüksek kurulu üyeliği) naklen atandı ve bu görevi sebebi ile Sofya'ya yerleşti. 1965 yılına kadar yaklaşık 26 yıl buradaki görevini sürdürdü. Mustafâ Hayrî Efendi'nin Fıkhın furuatı ile ilgili olarak yazdığı "*el-Muktataf [fi'l-Fıkh]*" adlı eserinin kapağında "Sofya Müftüsü" ibaresi yer almaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Mustafâ Hayrî Efendi bir taraftan Sofya Başmüftülüğü'nde din işleri yüksek kurulu üyeliği görevini yaparken aynı zamanda Sofya Müftülüğü görevini de bir süre deruhte etmiştir.

Mustafâ Hayrî Efendi 1922 yılından 1965 yılına kadar 43 yıl Bulgaristan'da Müslüman Türk azınlığı arasında dini hizmet verdi. Bir yandan Müslüman azınlığın eğitim, bürokrasi ve hukuksal sorunları ile uğraşırken, diğer yandan birçok eser yazdı. Fıkıh ile ilgili yazdığı eser Sofya'da ki Medresetü'n-Nüvvâb matbaasında 1941 yılında basılmıştır. Bu kitap Fıkhın furuatı ile ilgili olup 120 sayfadan oluşmaktadır, eserin dili Arapçadır.

Mustafâ Hayrî Efendi Sofya' da ikamet ettiği yıllarda *el-Muktataf fi't-Tefsîr* adlı tefsirini yazmış, ama hayatta iken bu eserini basmaya fırsat bulamamıştır. Ancak bu eser vefâtından sonra beş cilt olarak Lübnan'da Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin tahkiki ile yayınlanmıştır. Mustafâ Hayrî Efendi'nin bu iki basılı eseri dışında *Luğatu't-Tıbb*, *Mecmuat'ül-Fevâid* adlı eserleri ve Müslüman çocuklar için yazdığı bir ilmihal kitabı bulunmaktadır.

f. Anavatan'a Dönüşü ve Vefatı

Krallık döneminde nispeten rahat yaşayan Bulgaristan Müslüman Türk azınlığı, 1928'de ki yönetim değişikliğinden sonra daha fazla devlet baskısına maruz kaldı. Bu nedenle yoğun göçler yaşandı. 1950'de üç ay zarfında 250 bin Türk'ün Bulgaristan'dan Türkiye tehciri kararı çıkınca 160 bin Türk arazi ve emlakini bırakarak anavatanına geldi. Mustafâ Hayrî Efendi'nin aile fertleri de muhaceretlerde Türkiye'ye dönenlerdendi. Bu nedenle görevini sürdürmek için Sofya'da bir süre tek başına ikamet etmek zorunda kaldı. 1965 yılında serbest göçmen statüsü ile Türkiye'ye dönerek ailesine kavuştu. Ömrünün son 5 yılını İstanbul'da ailesi ile birlikte geçirdi. 30.03.1970 tarihinde gece saat 22.00 sularında Beyoğlu İlkyardım

Hastanesinde mide kanaması geçirerek vefat etti. Fatih Camii'nde ikindi namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra, Topkapı Eski Kozlu Mezarlığı'na defnedildi.

B. ESERLERİ:

a. Öğrencileri:

Âlimlerin yetiştirildiği öğrencileri de bir yönüyle onların eserleri sayılır. Mustafâ Hayri Efendi, Bulgaristan Türklüğünün en önemli eğitim kurumu olan Nüvvâb'daki hocalığı esnasında yüzlerce öğrenci yetiştirdi. Bu öğrencilerden bazıları Türkiye'ye göç ederek Türkiye'deki din eğitimine çok büyük hizmetler sundular. Ahmed Davudoğlu, İbrahim Tanır, Osman Kılıç, Osman Keskiöğlü, Hafız Nafiz Konuk, Mehmet Halil Öztürk, İsmail İbrahim Akdere, Muharrem Develioğlu ve Akif Osman, onun yetiştirdiği öğrencilerdendir.

b. Basılı Kitapları:

1. el-Muktataf [fî'l-fıkh]: Sofya'da Nüvvab matbaasında 1941 yılında Arapça olarak basılmıştır. Fıkh'ın furuaatı ile ilgili olup 120 sayfadır.

2. el-Muktataf fî't-tefsîr: Mustafâ Hayrî Efendi'nin Arapça olarak kaleme aldığı tefsirinin yazımını 15 Nisan 1964 yılında Sofya'da tamamladığı, tefsirinin el yazmasının sonunda yer alan tetimme bölümünden anlaşılmaktadır. 1965 yılında Türkiye'ye döndüğünde, Bulgar yetkililer eserin Türkiye'ye girişinde bazı problemler çıkarmışsa da sonunda kendi el yazısı ile yazdığı tefsirin yazma nüshasını kendisi ile birlikte Türkiye'ye getirmeye muvaffak olmuştur. Mustafâ Hayrî Efendi, yazma sayfalarla 3000 sayfayı aşan bu tefsirini, sağlığında basma imkânı bulamamış, ancak yakınlarına bu tefsiri basmalarını vasiyet etmiştir. Müfessirimizin vefatından yaklaşık on yıl sonra, 1980'li yılların başında Müfessirimizin yakınlarından Şerif Bucak, hac maksadıyla Mekke'ye gittiğinde yazma haldeki 3000 küsur sayfalık bu tefsiri Muhammed Ali es-Sâbûnî'ye takdim eder. es-Sâbûnî, bu eserin kamil manada bir tefsir olduğunu anlar ve görüşmeler devam eder. Nihayet eser es-Sâbûnî tarafından tahkik edilerek 1996 yılında beş cilt halinde Lübnan'da basılır. Ancak es-Sâbûnî'nin tahkiki mâlesef tefsirin orijinalini yansıtmaktan çok uzaktır. Biz, *“Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri: el-Muktataf fî't-tefsîr”* adlı kitabımızda, es-Sâbûnî'nin tahkikinin tahkik denilmeyi hak etmediğini ispat etmeye kâfi gelecek kadar hatalarını ortaya koyarak, eserin hala tahkik edilmeyi beklediğini belirttik. Ayrıca anılan tefsirin 3000 küsur sayfalık yazma halini dijital

ortama kaydederek CD'lerini, başta Diyanet İşleri Başkanlığı, İSAM ve IRCICA gibi kurumlara göndererek eserin orijinalinin, emin ellerde muhafaza edilmesini sağlamayı hedefledik.

c. Basılı Olmayan Kitapları:

1. Luġat't-tıb
2. Mecmuat'ul-Fevâid
3. İlmihal

SONUÇ

Osmanlı, askerî fütuhatlarını, kültürel fütuhatlarla taçlandırır idi. Selçuklu mirası üzerine Asya'da kurulan Osmanlı devleti, zamanla Balkanlar'da da askeri fütuhatlar yaptı ve Anadolu'dan Türk boylarını buraya iskân ederek, bu bölgede Abbasilerden bu yana varagelen İslam kültürünü takviye etti. Önemli bir Balkan ülkesi olan Bulgaristan, I. Murad zamanında fethedildikten sonra bölgeye Türk boyları iskân edildi ve burada var olan İslam kültürü daha da canlandırıldı. 1908 inkılabı ertesinde Osmanlı'dan bağımsızlaşan Bulgaristan'da Osmanlı'dan kalan birçok kurum bulunmaktaydı. Bu kurumlar bir süre ayakta kalabildi. Bilhassa Krallık döneminde nispeten daha rahat olan Müslüman Türkler, 1944'deki komünist işgal döneminden sonra büyük baskılara maruz kaldı ve bu defa adeta tersinden göç dalgası başladı.

Mustafâ Hayrî Efendi, Anadolu'nun küçük şirin bir kenti olan Hısnımansur'dan Balkanlara gelerek Bulgaristan Müslüman Türkleri ile kader birliği yapmıştır. Ömrünün tam 43 yılını buradaki Müslüman Türk azınlığa hizmet vererek geçirmiştir. Bulgaristan'daki Müslüman azınlık arasında "Kürt Mustafâ Efendi" diye tanınan Mustafâ Hayrî Efendi, göçmen Türk topluluğundan bir ailenin kızı ile evlenerek bu toplulukla kader birliği yapmıştır. Kuşkusuz Osmanlı kültür ortamında kişinin mensup olduğu etnik kökeni ile tanıtılması, tenafür değil, tearüfe müncer olmaktaydı. Bu gün o kaybettiğimiz iklime ne kadar da muhtacız. Onun Sofya'da yazımını tamamladığı tefsir, ilmi kişiliğinin ve uluvv-u himmetinin en büyük nişanesidir.

Mustafa Hayri Efendi'nin tefsiri, hala yeniden tahkik edilmeye muhtaçtır. Bildiğimiz kadarıyla, son dönem Osmanlı uleması içinde Arapça tefsir yazan tek âlimimizin bu tefsirinin Suudi Arabistan'da bir takım nâ-ehil kişilerin elinde bozulmuş olması, acı kaybımızdır. Umarız ki, bu

sempozyum vesilesi ile, bu nadide eser, bir kez daha ilahiyat camiasının nazar-ı dikkatine mazhar olur. Bu konuda en büyük çaba, kuşkusuz Diyanet İşleri Başkanlığına düşer. Başkanlığımız, eserin ciddi bir tahkiki için bir komisyon oluşturmayı ve gerekli alt yapıyı oluşturmayı üstlenmelidir. Eserin ciddi bir tahkiki, kuşkusuz ehil bir kurul ile devlet ciddiyeti içinde gerçekleşebilir. Bu konuda gerek Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip ERDOĞAN'a, gerek Diyanet İşleri Başkanımız Sayın Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ'e zaman zaman tarafımdan bilgi sunulmuştur. Mustafa Hayri Efendi, tarihi hinterlandımızı bize yeniden hatırlatan önemli bir arketipimizdir.